

कुटुंब आणि समाज

अध्याय

9

प्रेम आणि धर्म हे कुटुंबजीवनाचे फूल आणि फळ आहेत. चित्रण आहे.

— तिरुवल्लुवर

मोठे
प्रश्न ?

1. कुटुंब हे घटक महत्त्वाचे का आहे?
2. समाज म्हणजे काय आणि त्याची भूमिका काय आहे?

0681CH09

कुटुंब

आपल्यापैकी बहुतेक जण कुटुंबात राहतो. कोणत्याही समाजाची मूलभूत आणि सर्वात प्राचीन संस्था म्हणजे कुटुंब होय. आजच्या भारतीय समाजात विविध प्रकारची कुटुंबव्यवस्था दिसून येते—संयुक्त कुटुंबापासून विभक्त कुटुंबापर्यंत. संयुक्त कुटुंबात अनेक पिढ्या एकत्र राहतात—आजोबा-आजोबा, आई-वडील, काका-काकू, भाऊ-

संयुक्त कुटुंबांची उदाहरणे

विभक्त कुटुंबांची काही उदाहरणे

बहीण आणि चुलत भावंडे सगळे एकाच घरात राहतात. त्याउलट, विभक्त कुटुंब (न्यूक्लियर फॅमिली) म्हणजे फक्त पती-पत्नी आणि त्यांची मुले किंवा काही वेळा फक्त एक पालक आणि त्यांची मुले एकत्र राहतात.

चला जाणून घेऊया

- आपल्या शेजारी कोणत्या प्रकारची कुटुंबे दिसतात? प्रत्येक प्रकारासाठी घरांच्या संख्येसह प्रकार सूचीबद्ध करा.
- कोणते प्रकार अधिक वारंवार आढळतात? तुम्हाला असं का वाटतं?
- एक वर्ग क्रियाकलाप म्हणून, आपल्या वर्गमित्रांच्या निष्कर्षांशी तुलना करा आणि चर्चा करा.

इंग्रजीत कौटुंबिक नातेसंबंधांचे वर्णन करण्यासाठी फारसे शब्द नाहीत; त्यातील काही आपण पहिल्या परिच्छेदात पाहिल्या. भारतीय भाषांमध्ये अजून अनेक संज्ञा आहेत. उदाहरणार्थ, हिंदीत बुआ, ताऊ, ताई, चाचा, मौसी, नाना, नानी वगैरे अनेक आहेत. तामिळसारख्या काही भाषांमध्ये मोठा भाऊ/बहीण किंवा धाकटा भाऊ/बहीण यांच्यासाठीही वेगवेगळे शब्द आहेत. पण भारतीय भाषेत 'चुलत भाऊ' हा शब्द काय? बहुतेक भारतीय भाषांमध्ये असा कोणताही शब्द नसल्याचे आपल्याला आढळेल! कारण चुलत भाऊ हे फक्त 'भाऊ' आणि 'बहीण' असतात. यावरून कुटुंबातील सर्व मुलांमधील खोल बंधावर बंधावर भर दिला जातो.

चला जाणून घेऊया

- तुमच्या कुटुंबातील जितके सदस्य आठवतील, त्यांची यादी तयार करा, त्यात काही दूरचे नातेवाईक देखील समाविष्ट करा. त्यांच्या संज्ञा आपल्या मातृभाषेत किंवा प्रादेशिक भाषेत लिहा आणि त्यांचे इंग्रजी समकक्ष शोधण्याचा प्रयत्न करा. खाली दोन उदाहरणे दिली आहेत:

नाम	शब्द	वर्णन / संज्ञा
राणी	बहीण	आईच्या भावाची मुलगी (चुलत भाऊ) (इतर संभाव्य अर्थांसह)
समीर	काका	वडिलांचा धाकटा भाऊ (काका)

- आपल्या मातृभाषेतील किंवा प्रादेशिक भाषेतील एका शब्दाला नेमकी व्याख्या देण्यासाठी इंग्रजीतील अनेक शब्दांची आवश्यकता असते हे लक्षात घ्या

भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

कुटुंबातील सदस्यांमधील संबंध प्रेम, काळजी, सहकार्य आणि परस्परावलंबित्व यावर आधारित असतात. 'सहकार' म्हणजे 'एकत्र काम करणे'. कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याची इतर सदस्यांप्रती भूमिका आणि जबाबदारी असते. उदाहरणार्थ, आपल्या मुलांना आनंदी व्यक्ती आणि समाजाचे जबाबदार सदस्य बनविण्यासाठी वाढविण्याची जबाबदारी पालकांची आहे. पण मुलं जसजशी मोठी होतात, तसतशी घरातील इतर सदस्यांना मदत करण्यासाठी घरातील अधिक जबाबदाऱ्या स्वीकारतात. मग ते आई - वडील असोत किंवा भाऊ - बहीण असोत. दैनंदिन सारावातून मुले घरातील जीवनात सहभागी होण्यास शिकतात. अनेक घरांमध्ये मुले पिढ्यानपिढ्या त्यांचे कुटुंब पाळत आलेल्या काही परंपरा आणि प्रथा शिकतात.

चला जाणून घेऊया

या प्रश्नांची उत्तरे द्या आणि आपल्या उत्तरांची तुलना काही वर्गमित्रांशी करा:

- बाजारातून काय विकत घ्यायचे हे तुमच्या कुटुंबातील कोण ठरवते?
- तुमच्या घरी जेवण कोण शिजवतं?
- तुमच्या कुटुंबातील सर्वात वयोवृद्ध व्यक्ती कोण आहे?
- तुमच्या घरातील फरशी कोण साफ करते?
- तुमच्या घरात भांडी कोण धुतं?
- गृहपाठ करण्यासाठी तुम्हाला कोण मदत करतं?

आपल्या धर्माचे पालन करणे किंवा आपले कर्तव्य पार पाडणे हे भारतीय संस्कृतीचे महत्त्वाचे तत्त्व राहिले आहे. कुटुंब ही एक 'शाळा' आहे, जिथे मुले अहिंसा, दान, सेवा आणि त्याग यासारखी महत्त्वाची मूल्ये शिकतात. कुटुंबाच्या गरजा भागवण्यासाठी कुटुंबातील व्यक्ती अनेकदा स्वतःच्या गरजा सोडून देतात. असाच एक किस्सा पाहूया.

चला अशीच एक कथा पाहूया

शालिनी आपल्या कुटुंबासह केरळमधील एका शहरात राहते. तिचे वडील एक छोटासा व्यवसाय करतात आणि तिची आई जवळच्या शाळेत शिक्षिका आहे. शालिनीला एक लहान भाऊ आहे. तिची आजी, अचम्मा (वडिलांची आई), चित्तप्पा (वडिलांचा भाऊ किंवा काका) आणि तिची चिट्टी (काकी किंवा काकांची पत्नी)

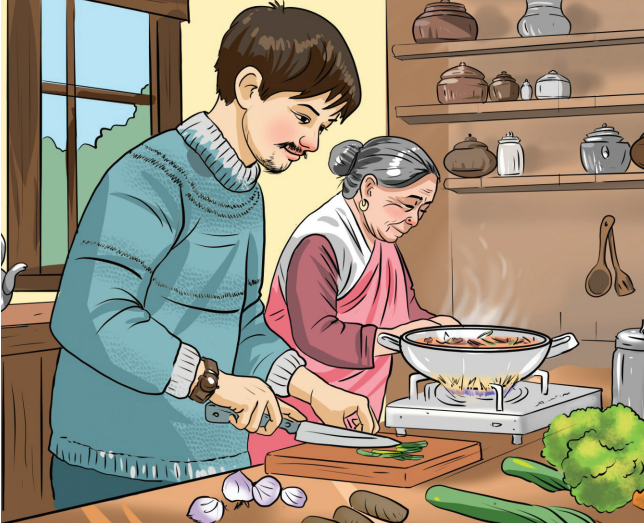
त्यांच्यासोबत राहतात. त्यांना शालिनीची चुलत बहीण चित्री नावाची एक मुलगी आहे. शालिनीच्या काकांची नुकतीच नोकरी गेली असून तिची काकी गृहिणी आहे. संपूर्ण कुटुंब ओणमच्या सणाची तयारी करत होते. अचम्माने शालिनीच्या वडिलांना सांगितले की, त्याच्या भावाची आर्थिक अडचण आहे, त्यामुळे ते उत्सवासाठी नवीन कपडे खरेदी करू शकत नाहीत. शालिनीचे आई-वडील तिला आणि तिच्या भावाला खरेदीसाठी घेऊन गेले तेव्हा त्यांनी स्वतःसाठीच नव्हे तर चित्तप्पा, चिट्टी आणि चित्री यांच्यासाठीही नवे कपडे विकत घेतले. त्यामुळे शालिनीला अपेक्षेप्रमाणे सिल्क ड्रेस मिळाला नाही; तिला साध्या कॉटनवर समाधान मानावे लागले. अचम्माने शालिनीला समजावून सांगितले की अशाप्रकारे कुटुंबे एकमेकांना आधार देतात आणि त्यांच्याकडे जे आहे ते एकमेकांना वाटून मदत करतात. शालिनीला तिच्या साध्या ड्रेसची काहीच हरकत नव्हती. सर्वांना काही नवे कपडे मिळू शकले याचा तिला आनंद होता.

चला जाणून घेऊया

- सात सदस्यांच्या या कुटुंबाचे साधे झाड काढा.
- शालिनीच्या आई-वडिलांनी सगळ्यांसाठी कपडे का विकत घेतले असे तुला वाटते?
- शालिनीच्या जागी जर तुम्ही असता तर तू तुम्ही काय केले असते?

ही कथा केरळची आहे. आता आपण ईशान्येला, मेघालयातील एका खेड्यात जाऊया.

माझं नाव तेनझिंग आहे. जरी आयुष्य कधीकधी कठीण असले तरी आम्ही ज्या पर्वतांमध्ये राहतो ते मला आवडतात. माझे वडील किराणा मालाचे छोटे दुकान चालवतात. माझी आई एका स्थानिक हस्तकला सहकारी संस्थेत पर्यटकांना विक्रीसाठी सुंदर पारंपारिक कापड, लाकडी कोरीव काम आणि इतर वस्तू बनविण्यात व्यस्त झाली, माझे वडील घराची साफसफाई, आमची छोटी भाजीपाला बाग आणि घरातील इतर कामे सांभाळण्यात सामील झाले. अनेकदा ते माझ्या आजीला आम्हा सर्वांसाठी जेवण बनवायला मदत करतात.

विनोद आणि हुषारीच्या, सर्व प्रकारच्या मनोरंजक कथा आजीकडे नेहमीच असतात, ति लोकांना खुप चांगल्या प्रकारे समजून घेते! आजोबा मला माझ्या गृहपाठात मदत करतात आणि मला स्कूल बस स्टॉपवर घेऊन जातात. आमच्या वसाहतीतील सामाजिक कार्यातही त्यांचा सक्रीय सहभाग असतो आणि नेहमी इतरांना मदत करत असतात. उदाहरणार्थ, आमच्या भागात वीज पुरवठा खंडित झाला की ते जवळच्या कार्यालयात जाऊन तक्रार नोंदवतात. वादळात आमच्या शेजाऱ्यांच्या घराचं नुकसान झालं, तेव्हा त्यांनी संपूर्ण परिसरातून काही पैसे गोळा करून दुरुस्तीसाठी मदत केली.

आम्ही भाग्यवान आहोत की माझे आईवडील अन्न आणि कपडे यासारख्या आमच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकतात. जेव्हा कोणतेही विशेष खर्च येतात तेव्हा ते एकत्र चर्चा करतात हे मी अनेकदा पाहिले

आहे. आई म्हणते की, भविष्यात उद्भवू शकणाऱ्या कोणत्याही अनपेक्षित गरजांसाठी आपण नेहमीच काही पैसे वाचवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

याबद्दल विचार करा

- ◆ तेनझिंगचे वडील विशेष खर्चासाठी पत्नीचा सल्ला का घेतात?
- ◆ घरकामात त्याचा सहभाग कसा वाटतो?
- ◆ आजी-आजोबा कोणती भूमिका पार पाडतात?

चला जाणून घेऊया

- भारतात कुठेतरी एका कुटुंबाची कथा तयार करा, जिथे आपल्याला काही कौटुंबिक मूल्ये पाळलेली दिसतात. ते आपल्या वर्गाबरोबर लेखन किंवा रेखाटनाद्वारे शेअर करा.
- दोन-तीन कुटुंबातील आपल्या सर्व वर्गमित्रांसोबत एक छोटेखानी नाटक सादर करा. आपण लिहिलेल्या नाटकात कुटुंबांना भेडसावणाऱ्या काही आव्हानात्मक परिस्थितींचा समावेश असू शकतो आणि ते कसे सोडवले जातात हे दर्शविले जाऊ शकते.
- शालिनी आणि तेनझिंग यांच्या कथांमध्ये संयुक्त कुटुंबाची उदाहरणे आपल्याला पाहायला मिळतात. आधुनिक जीवनातील असे कोणते पैलू आहेत ज्यामुळे काही जोडपी विभक्त फॅमिली (म्हणजे जुन्या पिढ्या किंवा इतर नातेवाईकांपासून वेगळे राहणे) निवडतात? दोन प्रकारच्या कुटुंबांचे काही फायदे आणि तोटे काय असू शकतात?

समाज

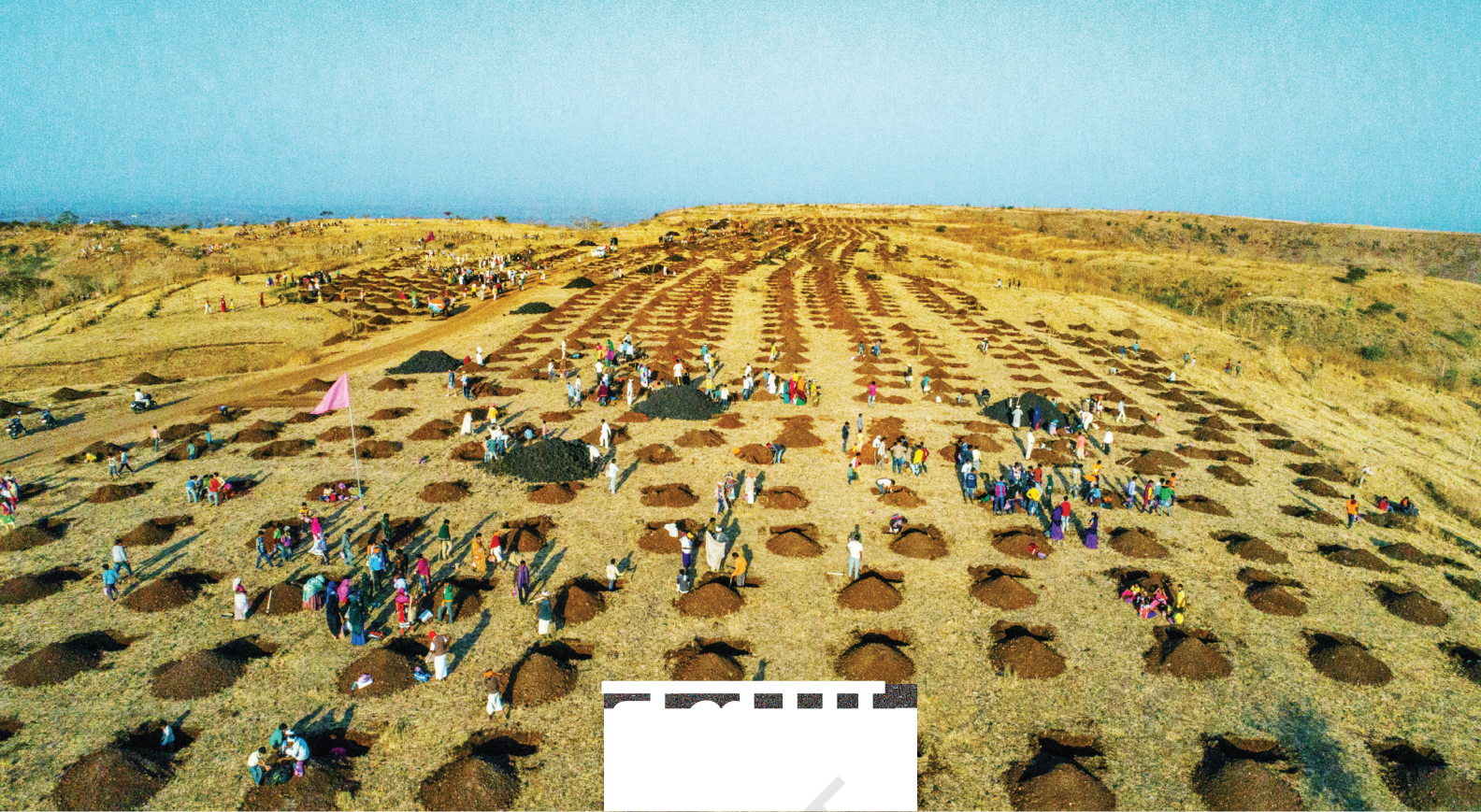
कुटुंबे केवळ स्वतःमध्येच नव्हे, तर इतर कुटुंबे आणि आजूबाजूच्या लोकांशीही जोडलेली असतात. अशा जोडलेल्या लोकांच्या समूहाला 'कम्युनिटी' म्हणता येईल (संदर्भानुसार 'कम्युनिटी'चे इतर अर्थ आहेत). सण साजरे करणे आणि मेजवानी, लग्न समारंभ आणि इतर कार्यक्रम आयोजित करणे अशा विविध कारणांसाठी समाजाचे सदस्य एकत्र येतात. काही गावांमध्ये लोक एकत्र येऊन जमीन तयार करणे, पेरणी करणे, कापणी अशा शेतीच्या कामात एकमेकांना आधार देतात. कालांतराने, सामायिक नैसर्गिक संपत्ती आणि पाणी, चराऊ जमीन आणि वन उत्पादन यासारख्या संसाधनांच्या वापराबद्दल समुदायांनी बर्‍याचदा काही प्रथांवर सहमती दर्शविली. अनेक आदिवासी समाजाची हीच अवस्था आहे. काही प्रमाणात आजही ग्रामीण भारतातील ग्रामीण समाजात हीच स्थिती आहे. अशा प्रथा - आपण त्यांना 'नियम' म्हणू शकतो, जरी ते क्वचितच लिहिले गेले होते - समुदायांना संसाधनांमध्ये सुरक्षित प्रवेश प्रदान केला आहे. परंतु याचा अर्थ असाही होतो की समाजातील सर्व कुटुंबे

आणि व्यक्तींना विशिष्ट कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. अन्यथा समाज सुरळीत चालणार नाही.

चुकवूनका

- ◇ मध्य प्रदेशातील झाबुआ शहराच्या आजूबाजूच्या भागाला वर्षानुवर्षे तीव्र पाणीटंचाईला सामोरे जावे लागत होते. संकट काळात कोणत्याही व्यक्तीला किंवा कुटुंबाला आधार देण्यासाठी एकत्र येण्याची आपली हलमा (मुखपृष्ठ पहा) परंपरेला अनुसरून भिल समाजाने शेकडो गावांमध्ये हजारो झाडे लावण्याचा निर्णय घेतला. भिल्लांनी पावसाचे पाणी साठवण्यासाठी अनेक खड्डे खोदले आणि इतर जलसंधारणाच्या वास्तू तयार केल्या. त्यांना या कामाचा मोबदला मिळाला नाही, तर त्यांनी आपल्या समाजाप्रती आणि पर्यावरणाप्रती आपले कर्तव्य म्हणून हे काम केले. हलमा परंपरेत पृथ्वीमातेची सेवा करणे हा उद्देश असतो. 2019 मध्ये शिवगंगा चळवळीचे महेश शर्मा यांना भिल समाजासाठी केलेल्या परिवर्तनकारी कार्यासाठी पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले होते.
- ◇ 2015 च्या चेन्नई पुराच्या वेळी रस्त्यांचे रूपांतर नद्यांमध्ये झाले आणि लोकांना कुठेही जा ये करता येत नव्हती. जवळपास सर्व दुकाने बंद होती आणि सेवा विस्कळीत झाली होती. अनेक खाजगी गटांनी, विशेषतः आध्यात्मिक आणि धार्मिक संस्थांनी मोठ्या प्रमाणात अन्न शिजवले आणि गरजू लोकांना वितरित केले.
- ◇ त्या बदल्यात कशाचीही अपेक्षा न ठेवता समाजाच्या हितासाठी काहीतरी करण्यासाठी लोक एकत्र आल्याची अशी अनेक उदाहरणे आहेत. तुम्ही काही ऐकलं आहे का?

वरील वास्तविक जीवनातील कथा ग्रामीण संदर्भातील समाजाचे चित्रण करतात. समुदाय शहरी संदर्भात देखील उपस्थित आहे, जरी तो थोड्या वेगळ्या पद्धतीने कार्यरत असेल. आणखी एका खऱ्या आयुष्यातील कथेचे एक उदाहरण पाहूया.

20 वर्षांपूर्वी अहमदाबाद (गुजरात) येथील एका भागात एका छोट्या ऑटो फॅब्रिकेशन वर्कशॉपचे मालक कमल परमार यांना रस्त्यावर गरीब मुलांचा एक गट दिसला. काहीनी शाळा सोडली होती, तर काही कधीच शाळेत गेले नव्हते. नियमित कामाच्या वेळेनंतर कमल रोज संध्याकाळी 5.30 ते 9.30 या वेळेत त्यांना ट्युशन देऊ लागले. तसेच मुलांना मोफत जेवणही दिले. थोड्याच दिवसांत 150 मुले नियमितपणे त्या वर्गात येऊ लागली आणि ज्यांना शिकण्यामध्ये खूप रस होता!

स्थानिक शाळेतील काही शिक्षकांनी वर्ग पाहिले आणि काही काळ अध्यापनात रुजू झाले. या मुलांना बसण्यासाठी योग्य बेंच मिळत नाहीत, 'सायलेन्स झोन' क्लासरूम नाहीत आणि तिथून जाणारी वाहने खूप आवाज करतात, तरीही शिक्षक काय सांगतात याकडे त्यांचे सर्व लक्ष असते. हे माझ्या मनाला स्पर्शून गेलं. त्यांच्याकडून मला मिळालेलं प्रेम आणि आपुलकी अविश्वसनीय होती. नियमित शाळेत जाणारी काही मोठी मुलेही कमलच्या वर्गात शिकवण्यासाठी स्वयंसेवक म्हणून सामील झाली. त्यातील एकाने सांगितले की, "आम्ही तिथे शिकवायला गेलो होतो, उलट त्यांच्याकडून खूप काही शिकलो."

- या कथेवर आपल्या वर्गात चर्चा करा. त्यातून समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा दिसून येतो?
- कमल परमार यांच्या उपक्रमात कोणती मूल्ये प्रतिबिंबित होतात?
- वंचित मुलांचा विचार करा. समाजाने त्यांच्यावर अन्याय केला आहे असे वाटते का?

- सर्व मुलांना शिक्षण मिळावे यासाठी समाजाने काय केले पाहिजे?

गेल्या तीस-चाळीस वर्षांत नव्या प्रकारचे समाजही उदयास आले आहेत. बऱ्याच शहरी भागातील रहिवासी कल्याण संघटनाही स्वतःचे नियम आणि कायदे बनविणाऱ्या समुदायांची उदाहरणे आहेत. कचरा व्यवस्थापन, सामायिक भागांची स्वच्छता, पाळीव प्राण्यांची काळजी घेणे इत्यादी नियम असू शकतात. समाजात राहणारे लोक असे नियम आणि कायदे बनवण्यात सहभागी होतात.

समाज शेवटी परस्परावलंबी असतात. उदाहरणार्थ, याच रेसिडेंट्स वेलफेअर असोसिएशन पुरवठ्यासाठी व्यापारी वर्गावर आणि कचरा हाताळण्यासाठी पालिका कर्मचाऱ्यांवर अवलंबून राहतील. आपल्या गुंतागुंतीच्या समाजात प्रत्येकजण इतर अनेक लोकांवर आणि समुदायांवर अवलंबून असतो.

चला जाणून घेऊया

आपल्या कुटुंबाबाहेरील सर्व लोकांची यादी तयार करा जे आपल्या कार्याद्वारे आपल्याला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे मदत करीत आहेत.

‘कम्युनिटी’ ही लवचिक संकल्पना आहे, हे आता आपल्याला समजले आहे. आणखी काही उदाहरणे:

- जातीला किंवा त्याच्या उपविभागाला अनेकदा समाज असेही म्हटले जाते.

- एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या, प्रदेशाच्या, कामाच्या किंवा आवडीच्या लोकांच्या समूहाला, विशेषतः लहान गटाला समुदाय असेही म्हणता येईल; उदाहरणार्थ, 'मुंबईचा पारशी समाज', 'चेन्नईचा शीख समुदाय', 'अमेरिकेचा भारतीय समुदाय', 'केरळचा वैज्ञानिक समुदाय', 'आमच्या शाळेचा कला समुदाय', 'गावातील शेतकरी समुदाय' इत्यादी... यादी अनंत आहे!
- आपल्या शाळेत, आपण वेगवेगळ्या समुदायांचा भाग असू शकता - आपला वर्ग, अर्थातच, परंतु क्रीडा समुदाय, राष्ट्रीय सेवा योजना, राष्ट्रीय कॅडेट कॉर्प्स, विज्ञान किंवा नाटक क्लब इत्यादी.

चला जाणून घेऊया

- आपण कोणत्या प्रकारच्या समुदायांचा भाग आहात?
- आपण शाळेत एखाद्या क्लबचा भाग आहात का? हे कसे कार्य करते?

पुढे जाण्याआधी...

- कुटुंब हा मानवी समाजाचा पाया आहे. आदर्श कुटुंबातील सदस्य एकमेकांना त्यांच्या अनेक कर्तव्ये आणि कार्यांमध्ये मदत करतात.
- समाज हे एक मोठे युनिट देखील सूचित करते की लोक एकमेकांना पाठिंबा देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करतात. 'समाजा'ची व्याख्या अनेक प्रकारे करता येते आणि समाजाचे अनेक प्रकार आहेत.
- शेवटी समाज परस्परावलंबी असतात.

प्रश्न, उपक्रम आणि प्रकल्प

1. आपण आपल्या कुटुंबात आणि आसपासच्या जागेत राहताना कोणते नियम पाळतो? ते का महत्वाचे आहेत?
2. कुटुंबातील किंवा समाजातील काही लोकांवर काही नियम अन्यायकारक आहेत असे तुम्हाला वाटते का? का?
3. आपण पाहिलेल्या काही परिस्थितींचे वर्णन करा जिथे सामुदायिक समर्थनामुळे फरक पडतो. आपण याबद्दल चित्र काढू शकता किंवा लिहू शकता.